В'ячеслав Вілков

ЕТАТИСТСЬКА ПАРАДИГМА НАЦІЇ І НАЦІОНАЛІЗМУ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОБҐРУНТУВАННЯ

Автором запропоновано аналіз основних теоретико-методологічних проблем обґрунтування етатистської парадигми нації і націоналізму.

Ключові слова: етатистська парадигма нації і націоналізму, ідеологія, національна держава, нація, нація-держава, громадянська нація, націоналізм.

V.Vilkov. The Statist Paradigm and Theoretical and Methodological groundings. *The author proposes an analysis of the main theoretical and methodological problems of grounding of the statist paradigm of nation and nationalism.*

Key words: statist paradigm of nation and nationalism, ideology, national state, nation, nation-state, civic nation, nationalism.

Фундаментальна за характером аналізу та численна зарубіжна і вітчизняна наукова література, різноманітні нормативно-правові акти (декларації, хартії, конституції, закони, угоди) переконливо доводять, що проблематика «нації і держави», а в її межах з'ясування теоретико-методологічних переваг та недоліків етатистської моделі, є досить актуальними.

З-поміж об'єктивних передумов і чинників, що детермінують незмінний науковий і суспільно-політичний інтерес до проблем етатизації національних утворень у теорії «націй і націоналізму», можна виділити, насамперед, такі: багатовікові масштабні регіональні та глобальні національно-визвольні, національно-об'єднавчі, сепаратистські та іредентистські процеси, які стимулювали та нині ініціюють активні пошуки форм і способів політичної інституціоналізації етнонаціональних утворень; наростаюча тенденція прого-

лошення нових незалежних держав (після двох світових воєн, краху колоніальної системи, розпаду СРСР, СФРЮ, ЧССР); розширення практик реалізації стратегій етнокультурного розвитку та національно-державного будівництва, а також їх нормативно-правового забезпечення; глибокі трансформації сучасної світосистеми в її структурно-політичному, глобально-економічному, мультикультурному, поліконфесійному вимірах і складових.

Загалом, особливо з другої половини XX ст. у комплексі суспільно-політичних наук, а також і серед великої кількості представників різних еліт, партійних лідерів та ідеологів як аксіома утвердилося теоретичне припущення, що найбільш оптимальним та перспективним способом формування сучасних націй як суверенних держав, а держав як національних є шлях реалізації (висхідний ще до ідей європейських просвітителів та акцентованих «ленінсько-вільсоновськими лініями і пунктами» планів державного облаштування та демократичної перебудови світу) «права націй», «принципу національності», «історичного права народу на повний державний суверенітет», «права націй на державне самовизначення» тощо. Таким чином, як загальноприйнятий базовий критерій та модель повноцінного розвитку національних спільнот виявився дуже ідеалізований феномен: «одна нація — одна держава», який з точки зору політичної теорії, конституційного та міжнародного права був концептуально окреслений як суверенна національна держава (нині часто в літературі іменується «нацією-державою»).

Тут зазначимо, що у плані політичної історії прихильниками етатизму «в національному питанні» фактично був абсолютизований виклик, кинутий буржуазно-демократичними революціями XVII—XVIII століття старому феодальному ладу і світосистеми («Ancien Régime»). Зокрема, професор із Німеччини Е.Ян, узагальнено оцінюючи початок і суть революційних перетворень феодального суспільства в аспекті націогенезу, детермінант утворення націй як політичних спільнот і національних держав, зазначає: «Розвиток ідеї народного суверенітету та її втілення в життя в ході Американської та, особливо, Французької революції 1789 р. поклали початок сучасному націоналізмові та національним рухам, утворенню націй і націй-держав. Ідея народного суверенітету, або ж верховенство влади народу, прийшла на зміну ідеї династичного суверенітету, що обґрунтовувала

право монархів на монопольне здійснення фізичного примусу і законодавчої влади на певній території» [1, с. 114]. При цьому Е.Ян вказує, що світова історія «знає два основні шляхи виникнення нації як політичної спільноти за волевиявленням». Перший із них, зазначає він, «був проведений Францією», де «громадяни самі оголосили себе нацією та перетворили існуючу у традиційних межах абсолютистську династичну державу на націю-державу». Другий «історичний шлях» утворення націй як «політичних спільнот» був пройдений США. Там «виникнення нації-держави» стало «продуктом поділу британської правової спільноти», здійсненого «у процесі самовизволення підданих і перетворення їх у громадян» [1, с. 115-116].

Як відомо, в сучасній націології найбільш виразно теоретична схильність до етатизму характеризує парадигму модернізму. Її представники, хоча і з використанням різних ідей і термінів, але теоретично відстоюють єдиний загальний постулат, відповідно до якого «нація» — це «територіальна політична спільнота, громадянське об'єднання юридично рівних громадян на конкретній території» [2, с. 66]. При цьому багато дослідників, як, наприклад, У. Альтерматт, дотримується точки зору, що «практично всі дефініції» етатистів («державно-національна школа») — так само як представників «культурно-національної школи» — «позитивно чи негативно, прямо чи опосередковано визначають ставлення (спільнот — *В.В.*) до держави і через це відношення класифікують націю чи народ». Теоретико-методологічну специфіку етатистського ж підходу швейцарський історик вбачає в тому, що його прибічники абсолютизують одну зі світових, і особливо західноєвропейських, тенденцій націогенезу, так звану — «від держави до нації». Тобто надають статусу універсальності таким процесам «національного будівництва» (nation-building), коли національна спільнота й національна ідентичність «могли формуватися на основі існуючої держави»; самі «національні держави формувалися з уже існуючих політичних спільнот», які ставали після буржуазно-демократичних революцій «спільнотою громадян», а їх «колективний суверенітет... перетворював їх на націю», яка, «як політична величина», представлялася «тотожною народу, державі й уряду» [3, с. 38-39]. До речі, за деякими оцінками, і саме поняття «нація-держава» було введене в 1920 р. відомим французь-

ким політологом Леоном Дюгі для концептуальної фіксації «французького розуміння» національної спільноти, з його «традиціями суверенітету нації» і її протиставленням німецькій моделі. Інституційна специфіка останньої історично виразно проявилася в особливій «формі державної влади та її легітимації», внаслідок якої в німецькому уявленні «влада (суверенітет) належить державі, а нація є не що інше, як орган держави». Створення консолідуючих її зв'язків, формування національної ідентичності її членів є не політичним проектом, а національна єдність є дополітичним феноменом, що виник на основі спільності мови і культури [4, с. 95-96].

Загалом, сутність етатистського тлумачення нації (концепту «нація-держава»), «корені якого сягають часів Французької революції», підкреслює Г.Касьянов, полягає в тому, що воно «базується на досить простому принципі: ототожнення нації з державою, тобто з територіально-політичною одиницею» та зводиться до постулату, що «нація існує лише в державі і як держава». Як досить слушно стосовно такого концепту зазначив Е.Сміт: «Ми можемо називати державу «нацією-державою» тільки коли окрема етнічна та культурна популяція проживає в кордонах держави, а кордони цієї держави збігаються з кордонами цієї етнічної й культурної популяції». За такими критеріями, вважає дослідник, «менше 10 відсотків існуючих держав» є «націями-державами» [5, с. 85-86]. Класичною ж «базовою моделлю», що відповідає етатистським стандартам та теоретичним приписам «того, як мають формуватися та підтримуватися національне суспільство й національна держава», він називає «англо-французьку» [6, с. 161].

Одним з яскравих прикладів сучасного етатистського підходу до розуміння природи нації є, на думку українського вченого Г.Касьянова, дефініція відомого англійського соціолога Є.Гідденса. Вона стверджує, що нація існує лише тоді, коли держава охоплює уніфікованим адміністративним впливом усю територію, яку вона вважає об'єктом свого суверенітету. Таке визначення, констатує український дослідник, ґрунтується на спільному для етатистів ототожненні понять «держава» і «нація», застосуванні за аналогією сенсів-значень термінів «національна держава» та «нація-держава» (формально похідних від поширеного словосполу-

чення «*nation-state*») та передбачає розуміння останньої як «спільності інституційних форм правління, що утримують монополію на управління територією з визначеними кордонами», а її владу як таку, що «санкціонована законом і безпосереднім контролем над засобами внутрішнього та зовнішнього насильства» [2, с. 66-67].

Треба також зазначити, що в гідденсівській теоретичній позиції (так само як багатьох етатистів) проглядається не тільки концептуальне ототожнення сучасного суспільства, нації й національної держави, але до числа основних ознак останньої, окрім суверенітету та громадянства, зараховується й ментальний фактор — націоналізм. Так, згідно з Є. Гідденсом, «національні держави асоціюються з розвитком націоналізму, який можна визначити як комплекс символів та переконань, що дає почуття належності до єдиної політичної спільноти». А націоналізм (який, як стверджує соціолог, «з'явився тільки з розвитком сучасної держави»), «є найголовнішим виявом почуття ідентичності з чітко окресленою суверенною спільнотою» [7, с. 399-400].

З іншого боку, аналізуючи різноманітні оцінки та інтерпретації «фактора націоналізму» для етатистського обґрунтування теоретичної моделі нації, необхідно звернути увагу на те, що теоретична модель «нація-держава» або концепція «громадянська нація», що базуються на аксіоматиці конституціоналістського підходу в політичних дослідженнях («на нормативній основі республіканізму» — Ю.Габермас) і передусім постулатах лібералізму та концепті «права націй на самовизначення», несамодостатні, а то й, з наукової точки зору, неспроможні в розв'язанні теоретичних і практичних питань про «державні кордони» націй. Бо в цьому аспекті має місце «концептуальний пролом» у вирішенні проблеми суверенності та легітимності влади національної держави, зрозумілої як добровільне «об'єднання вільних та рівних індивідів» у межах певної території. «У реальному світі», констатує Ю.Габермас, «кордони республік» «є результатом історичних перипетій, раптових поворотів подій, як правило непередбачуваних підсумків воєн або громадянських конфліктів, коли хтось, зрештою, захоплює владу і тим самим отримує можливість визначати територіальні й соціальні межі політичної спільності». І тому є помилкою, «витоки якої у XIX столітті», вважати, нібито на питання про «межі

та кордони республік» як національно-державних утворень «можна дати теоретичну відповідь, пославшись на право національного самовизначення». Та й узагалі, робить висновок німецький філософ, «територіальні та суспільні кордони конституційної держави, з нормативної точки зору, випадкові» [8, с. 372].

На відміну від теорії, аргументований спосіб виходу з кризової ситуації у вирішенні питання про те, «хто має, а хто не повинен належати» до національного територіально-політичного союзу громадян і як мають бути окреслені його «законні» кордони, здійснив націоналізм, який на «питання, що залишається теоретично не розв'язаним», запропонував «практичну відповідь». Фактично етнонаціоналізм, «на відміну від штучного порядку писаного права» (нормативно-правового підходу «республіканізму»), представив національну спільноту «природним утворенням», що має «органічне коріння» і «не потребує виправдання, окрім його наявного існування». Спроектувавши «націю як уявну сутність, яка вже склалася», а також «кристалізувавши» національну свідомість «на основі артефактів», як-от: «спільне походження, історія та мова», він «надав кордонам і реальному складу політичної спільноти аури вдаваної сутності та успадкованої легітимності». Як показала історія національно-державного будівництва, такі націоналістичні уявлення виявилися здатними «символічно скріплювати та посилювати територіальну та соціальну єдність національної держави» і дозволили «замаскувати випадковий характер того, чому трапилося стати державними кордонами» національних спільнот [8, с. 372]. Узагальнено ж, ключова аксіома Ю.Габермаса про роль етнонаціоналізму у процесах формування національних держав сформульована таким чином: «Культурні символи «народу», який, як передбачається, має спільне походження, мову та історію свого унікального характеру (все це називається його «народним духом»), у будь-якому випадку породжують якусь уявну єдність і завдяки цьому сприяють усвідомленню жителями однієї й тієї самої державної території їх взаємоналежності, що досі залишалася абстрактною й опосередкованою лише юридично. Лише символічна побудова «народу» перетворює ту чи іншу сучасну державу на державу національну» [9, с. 277].

Отже, на нашу думку, якщо узагальнено оцінювати етатистську теоретичну модель нації, то необхідно підкрес-

лити, що, порівняно з іншими концепціями (парадигмами) націй, націогенезу, національного будівництва і держави, у представників першої («політичної теорії нації») дефініція національної спільноти (за винятком етнократичних і расистсько-фашистських моделей) є досить стандартизованою. В одному варіанті, якщо нація, її субстанціональні властивості повністю або частково ототожнюються з атрибутивними властивостями демократичного типу державної влади, джерелом її легітимності та інституціоналізованими способами здійснення в територіально відмежованому «соціальному просторі», визнається вирішальна роль національно-державної ідентичності громадян і націоналізму як «загальної політичної/громадянської релігії» для консолідації окремого суспільства, то науковці часто оперують поняттям «нація-держава». У багатьох інших варіаціях нація етатистськи концептуально визначається в ідейних стандартах суто ідеологеми «суверенітету народу». І нарешті, нація дуже типово, вузько політологічно або політико-психологічно визначається прихильниками етатизму як «сукупність громадян», які вже «колективно володіють державою» або «бажають здійснити самовизначення»; як «солідарна спільнота», яка «ґрунтується на конституційній рівності своїх членів», «завжди прив'язана до конкретної території (patria)» та «встановлює своє незалежне самоврядування»; як «народ, що створює демократичні інститути власної незалежної держави»; як «політично мобілізований народ», «народ, що має спільну політичну волю» або «політичну свідомість» та «домагається права на державність» тощо.

Таким чином, у кінцевому підсумку, так чи інакше, але логічно випливає, що відповідно до етатистського розуміння ролі держави у процесах утворення та існування націй на націю переноситься цілий ряд ознак держави, а властивості і функції інститутів державної влади перетворюються в етатистській теоретичній моделі на атрибутивні якості та риси національної спільноти. У більшості випадків це стосується таких ознак демократичного державного утворення (з позицій лібералізму — демократичного політико-правового співтовариства, за Є.Яном, «вільної конституційної республіки») як-то: територіально-політично незалежне і організоване населення країни (народ), що відмежоване міжнародно визнаними кордонами (на них зорієнтована національна свідомість), владно-інституціоналізоване само-

управління громадян, що структуроване та здійснюється на конституційних засадах, державний (колективний) юридичний і (або тільки) політичний суверенітет, який інтерпретується та термінологічно нормативно-правово фіксується як суверенітет національний (нації). Така теоретична позиція здебільшого представлена концепціями тих дослідників (здебільшого англо-американських), які навіть термінологічно використовують поняття «нація» і «держава» (сучасна) як синоніми.

Між тим, оцінюючи вищесказане, необхідно підкреслити, що «етатистська» модель націогенезу і нації, як правило, представляє собою, за висловом Е. Сміта, «дефініційну редукцію». Оскільки така концепція, роблячи «в теорії і на практиці акцент на «державній складовій» та обґрунтовуючи, що «нація включена в поняття національної держави», тим самим доводить, що «нація не має ніякого незалежного концептуального статусу поза своїм зв'язком із державою». У концептуальному підсумку: «Тут не залишається ніякої можливості незалежної теорії нації і націоналізму» [10, с. 146]. У той же час, політична історія переконливо свідчить, що одні нації не мають власної державності, інші ж існували та існують у межах декількох держав. Загалом, держава і нація в більшості випадків не збігаються ані за соціально-політичними, ані за структурно-функціональними та територіальними, ані за хронологічними межами та атрибутивними властивостями й ознаками. І з того, що історичні межі двох епох — народження багатьох націй, націоналізмів та сучасних демократичних або «національних держав» — хронологічно близькі одна до одної, історично накладаються одна на одну, а в об'єктивній діалектиці та ідеологічному забезпеченні суспільного розвитку сучасної світосистеми вони взаємозумовлені, безпосередньо не випливає, що одна з них є першопричиною, універсальною формою або необхідним (єдино можливим) способом буття іншої.

Виходячи ж із зазначеного, цілком закономірно має випливати, що не тільки реальні феномени, але й самі поняття «держава» і «нація» не можуть бути тотожні одне одному або формально об'єднані. Тобто їх концепти й термінологічні позначення не повинні збігатися ані за змістовим наповненням, ані за синонімічним лексичним слововживанням, бо призначені фіксувати і відображати природу

різних соціально-історичних утворень як у їх структурних, так і функціональних взаємозв'язках і проявах. Як підкреслив ще на початку 70-х років минулого століття Е.Сміт: «Концепція держави пов'язана тільки з державними інститутами, відмінними й незалежними від інших соціальних інституцій», а «нація означає культурні та політичні зв'язки, які об'єднують у єдину політичну спільноту всіх, хто має загальну культуру і батьківщину» [11, с. 23-24]. У контексті сказаного нам видається, що навіть для затятих шанувальників ідей про життєву необхідність боротьби їхньої нації для набуття статусу «світової держави» немає концептуальної необхідності повністю етатизувати феномен нації, так само як й ототожнювати такі поняття, як нація і держава (нехай і більш конкретно — «національна держава»). У політичній теорії це чітко зробив ще «самодержавний» «економічний націоналіст» (як він сам себе номінував) М.Вебер. Він іще в 1895 році у «вступній лекції» та її публікації сформулював, що «національна держава» — це «світська владна організація нації». Її призначення полягає в забезпеченні «вічної боротьби за збереження і вирощування національної породи» і «національної могутності». Вона «представник» її «економічних і політичних владних інтересів», необхідний для реалізації прагнень до «завоювання життєвого простору у світі», розширення його «розмірів», включаючи «заморські експансії» [12, с. 24-25, 30-31, 35].

Необхідно також визнати, що етатизація феномену нації як політичного співтовариства зробила теоретично актуальною, у ряді випадків ідеологічно конфліктною, проблему про форму інституціоналізації не лише етнічної, але й політичної нації. Центральною тут є відповідь щодо того, як у сучасної економічної та політичної світосистеми мають бути взаємопов'язані нація та форма державного устрою, для того щоб громадянське суспільство та держава втілювали в собі і розвивали в практиці свого політичного буття принципи демократії. Так, з одного боку, об'єктивні інтереси забезпечення «історичної життєздатності» національної спільноти, завдання підтримки серед її представників національної єдності, громадянської солідарності та етнокультурної особовості вимагають нібито створення виключно унітарно-централізованої держави. А з іншого, як доводять сучасні дослідники, для існування політичної нації така форма

державного устрою, як унітарна держава, не є винятковою та безумовною. Політична нація може успішно розвиватись і в рамках федеративної державно-політичної системи, внаслідок чого остання навіть набуває національних рис. Наочним прикладом цього в політичній історії націогенезу деякими сучасними дослідниками визнається німецька нація. «На відміну від Франції, — підкреслює німецький історик політики О.Данн, — в якій виробився централістськи-унітарний тип національної держави, характерним для Німеччини типом національної держави стала *держава національно-федеративна*. Сильно розвинений *регіоналізм* являє собою відмінну рису німецької нації» [13, с. 381]. Не заперечуючи наведене твердження О.Данна, лише нагадаємо, що федералізація інституціоналізованої політичної влади (з різним ступенем та історичними особливостями її послаблення або посилення) характерна для багатьох сучасних політичних націй Європи і світу (наприклад, Австрії, Канади, США, Швейцарії тощо).

Якщо ж лаконічно фіксувати ряд основних проблем та протиріч, що виникають при етатистському способі обґрунтування теоретичної моделі нації та визначенні її поняття і залишаються майже нерозв'язаними, то з їх множини (через обмеженість обсягу статті) можна виділити такі:

— ідейно-теоретична несамодостатність етатистського концепту «нація», який витісняється чи багато в чому замінюється, як мінімум, концептом «національна держава»;

— на рівні повної невизначеності залишається розв'язання проблеми пошуку якої-небудь парадигмальності теоретико-методологічних засад та приписів щодо відображення націогенезу і природи нації, тобто досягнення в рамках наукового співтовариства згоди в питанні про те, яку з безлічі теоретичних моделей держави/політичної системи має взяти за еталон для концептуального відображення феномену національної спільноти, оцінки цивілізаційної повноцінності її буття (особливо для створення концепту «нація-держава»);

— аналогічні труднощі виникають і з вибором концепцій демократії як теоретичного фундаменту, тобто яку з парадигмальних систем теоретичних узагальнень («ліберальну», «плюралістичну», «демократичного елітизму») можна визнати найбільш правильною та ефективною для створення загальної теоретичної моделі «політична нація». Подібні

проблеми цілком очевидні і в ситуації з вибором моделі взаємозв'язку «громадянське суспільство — держава» для обґрунтування концепції «громадянська нація». До того ж, теоретична модель політичної нації, що базується на концепціях демократії, нерідко вступає в явне протиріччя з практикою, а саме — з тими реаліями суспільно-політичного буття, коли в тих чи інших «націях-державах» тривалий час зберігаються авторитарні або тоталітарні режими;

— етатизований концепт нації і, особливо, теоретична модель «нація-держава» фактично незастосовні до федеративних утворень, а за численними оцінками дослідників, реальна кількість націй значно перевищує кількість держав у світі, навіть разом із федеративними утвореннями, що робить аксіоматику, нормативні стандарти та дослідницькі установки етатистського підходу малопродуктивними;

— етатистська дихотомія «народ-нація» (за принципом поділу на суб'єкт та об'єкт політично-інституціоналізованої влади, тобто шляхом часто оціночного постулювання як «історичного факту» наявності в минулому або в сьогоденні в етнічної спільноти «власної» державності) позбавляє об'єктивно-історичних підстав теоретичне відтворення націогенезу в цілому. Вона створює просту, але абсолютно суб'єктивістську, ідеологічно заангажовану схему «констатації постфактум» та «для кожного окремого випадку» стосовно оцінок того, «кого і за яких припущень вважати нацією». Більше того, сам по собі «факт наявності або тимчасової відсутності» держави з «національним ім'ям» (наприклад, євреїв, німців, поляків, українців тощо), за вельми нестабільних реалій Нової та Новітньої політичної історії, постійного перекроювання політичної карти світу, зміни кордонів держав аналітично потребує розробки та впровадження в націологію якоїсь загальноприйнятої системи «соціально-політичного хронометражу» для вимірювання реальності та створення власне як «наукового» «факту існування нації»;

— етатистський підхід у трактуванні нації як народу, що прагне до самовизначення, тобто лише через призму появи/відсутності ідеології «національної свободи» та відповідного їй руху, особливо в численних ситуаціях «націоналізмів без націй» (Е.Сміт), позбавляється чітких соціологічних і теоретичних наукових інструментів для аналізу й оцінок;

— феномен національної спільноти втрачає можливості загальносоціологічного аналізу, тому що аксіоматика етатизму приписує розглядати їх у достатньо вузькому дисциплінарному політолого-конституціоналістському вимірі, головним чином, з точки зору та в аспекті суто владних ознак і проявів, властивостей і функцій політичних інститутів, структурно-функціональних особливостей політичних систем, характеру політичних режимів, конституційних та міжнародно-правових норм і визначення термінів;

— загальносоціологічно та гуманістично-демократично залишається невирішеним питання про припустимий ступінь культурної та мовної диференціації громадян і груп населення держави (особливо в конкретному відсотковому обчисленні і за наявності безлічі латентних або гострих етнічних конфліктів) для того, щоб його вважати єдиною «політичною нацією», «нацією-державою». З іншого боку, навіть з погляду ліберально-демократичних уявлень, неможливо визначити мінімально-дозвільний кількісний критерій для застосування групами «права на самовизначення» і створення нової незалежної держави, як, втім, і для надання мові/мовам статусу «державних»;

— вищесказане стосується й теоретичних проблем встановлення «допустимого порога» зниження в сучасному глобалізованому світі «суверенітету національних співтовариств/держав» на міжнародній арені та мінімальних меж «монополії на владу їхніх урядів» всередині країни, для того щоб їх можна було б вважати «націями-державами»;

— особливий комплекс проблем і протиріч пов'язаний з тим, що формально демократичні за їх змістом та характером етатистські ідеї, принципи й політико-правові приписи, створені в націології, на практиці нерідко можуть використовуватися для забезпечення і виправдання дискримінаційної політики та всіляких форм етнократизму або етноциду («культурного геноциду»). Тоді як «конституціональна етатизація» однієї з націй в поліетнічній і мультикультурній державі здатна сприяти дискримінації національних (етнічних) меншин, вести за допомогою монополізації політичної влади «елітами» титульної національної більшості до «присвоєння» ними функцій держави, а також стимулювати впровадження системи етнічно орієнтованого контролю в розподілі матеріальних і духовних ресурсів,

проведення соціальної, гуманітарної та інформаційної політики.

На завершення переліку основних проблем та протиріч, характерних для етатистського способу тлумачення природи нації, зауважимо, що запропоновані його адептами принципи та ідеї щодо розробки та обґрунтування моделі національної спільноти — це не стільки система суто теоретичного відтворення та наукового узагальнення багатомірних процесів націогенезу або єдино правильний підхід до аналізу етнополітичних реалій у контексті політичної історії, скільки концептуальне бачення та проект політико-правової інституціоналізації (об'єктивації) ідеалу та головної мети лише одного з домінантних типів національних рухів і націоналізму «епохи модерну». До того ж, переконливим фактом, що наочно свідчить про теоретичну неповноту і суттєві недоліки такого концептуального моделювання, є тенденція бурхливого розвитку у націології останнього століття інших, часто альтернативних до етатизму концепцій і парадигм (особливо культурний примордіалізм і переніалізм, до певної міри етносимволізм). А їхні прихильники, з позицій «неполітичного» підходу та фундаментальної методологічної бази багатьох соціальних наук, дають досить аргументоване і неетатизоване обґрунтування процесів і тенденцій націогенезу та національно-державного будівництва, пропонують науково доказове теоретичне відображення сутності та властивостей національних спільнот, форм їх взаємозв'язку з державою, іншими політичними інститутами сучасної світосистеми.

1. Ян Э. Государственное и этническое понимание нации: противоречия и сходство // Полис. — 2000. — № 1.

2. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. — К.: Либідь, 1999.

3. Альтерматт У. Этнонационализм в Европе. — М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2000.

4. Ачкасов В.А. Этнополитология: Учебник. — СПб.: Изд-во С. — Петерб. ун-та, 2005.

5. Smith Anthony D. Nations and Nationalism in a global era. 1995. Polity Press in association with Blackwell Publishers Ltd.

6. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. — К.: Ніка-Центр, 2009.

7. Гіденс Е. Соціологія. — К.: Основи, 1999.

8. Хабермас Ю. Европейское национальное государство: его достижения и пределы. О прошлом и будущем суверенитета и гражданства / Нации и национализм. — М.: Праксис, 2002.

9. Хабермас Ю. Постнациональная констелляция и будущее демократии / Политические работы. — М.: Праксис, 2005.

10. Смит Э. Д. Национализм и модернизм: Критический обзор современных теорий наций и национализма. — М.: Праксис, 2004.

11. Сміт Ентоні. Національна ідентичність. — К.: Основи, 1994.

12. Вебер М. Национальное государство и народнохозяйственная политика / Политические работы (1895—1919). — М.: Праксис, 2003.

13. Данн О. Нации и национализм в Германии 1770—1990. — СПб: Наука, 2003.